

Ненад Ристовић
Универзитет у Београду
Филозофски факултет
nristovi@f.bg.ac.rs

821.124'02+821.14'02
27-29
COBISS.SR-ID 280468236 CIP - 4

Два зачетника једне књижевности: О питању првенства у хришћанској књижевности на латинском језику

Апстракт: Укључујући се у вишевековну научну дискусију о томе ко је најстарији писац хришћанске књижевности на латинском језику, аутор најпре износи ставове који су се искристалисали као основани, а затим даје запажања о дијалогу Октавије Минуције Феликса којима ставља под знак питања све доминантније мишљење о Тертулијановом првенству. Најважнијим критеријумом аутор сматра драмски датум Минуцијевог дијалога, који, као и у случају његових литерарних узора, Цицеронових дијалога, одсликава стварне историјске околности. Датујући на тај начин Октавија у последњу деценију II столећа – чиме оставља могућим и Тертулијаново првенство – аутор налази да је погрешно посматрати Минуцијево писање као класицистичку реакцију на Тертулијаново писање, него да рад двојице писаца треба посматрати у контексту специфичних месних околности, нарочито њихове потпуно различите публике. Октавија, сматра, треба видети као израз социокултурне и интелектуалне елитизације хришћанске заједнице у Риму – која се одиграла у периоду између деловања двојице 'хришћанских философа' у престоници, Јустина и Аполонија – што је период у који је смештен драмски датум Октавија, као и њене латинизације – која се догодила под папом Виктором I – када је ово дело написано.

Кључне речи: хришћанска књижевност на латинском језику, Минуције Феликс, Тертулијан, датовање, хронолошко првенство, драмски датум дијалога Октавије.

Питање првенства у хришћанској књижевности на латинском језику, односно питање ко је најстарији писац ове књижевности – Минуције Феликс или Тертулијан – заправо се своди на питање када је написан Минуцијев дијалог Октавије – пошто се почетак Тертулијанове активности као хришћанског писца може временски лоцирати прилично тачно, у 197. годину.¹ „Изгледа да нема безнадежнијег проблема у ранохришћанској књижевности од фиксирања датума Октавија”.² Ове речи записане пре више од столећа, из пера једног тада водећих испитивача раног хришћанства, Адолфа фон Харнака, и данас стоје – најконтроверзније

¹ Овај датум је утврђен с великом сигурношћу и генерално прихваћен – v. BARNES 1971, 34.

² VON HARNACK 1904, 2.324.

питање везано за почетак хришћанске књижевности на латинском језику још увек је одређивање датума настанка Октавија, односно времена живота његовога аутора.

Оно што се о овој ствари сасвим поуздано може рећи јесте да је Октавије настао пре Лактанцијевих *Divinae institutiones* (писаних 306–313) – у којима се први пут спомиње. Не доводи се у питање ни да је ранији *terminus ad quem* настанка Октавија година 248, када је своју списатељску делатност започео Кипријан Картагински – за кога се, без обзира на неслагања око појединости, општеприхваћено сматра да је читао Минуцијево дело и да се у писању повремено поводио за њим.³

Много је теже утврдити *terminus post quem* настанка Октавија. При томе ослонац је могуће потражити у реферисању на чувеног ретора Марка Корнелија Фронтонa као критичара хришћанства у тексту Минуцијевог дела (9.10; 21.2).⁴ Ово у два наврата упадљиво реферисање чак сугерише да се оптужбе на рачун хришћана које у Минуцијевом дијалогу износи паганин Цецилије узму као кратко изложени Фронтонoви аргументи, а одбрана коју износи насловни лик дијалога, хришћанин Октавије, као не само хришћански одговор на ове, него и као својеврсни лични обрачун аутора дела, Минуција Феликса – за кога се претпоставља да је, као и Фронтон, пореклом из Африке – са својим чувеним земљаком. Многи старији испитивачи овако резонујући заузели су став да је Минуцијево дело настало за Фронтонoва живота.⁵

Проблем је, међутим, што не знамо када се догодило Фронтонoво иступање против хришћана да би нам оно послужило као оријентир при датовању Октавија. О овоме римском писцу и иначе много је хронолошких непознаница. Познато је да је 142. био *consul suffectus*. Има потврда да је још за Хадријанове владавине (117–138) држао беседе у

³ Најригорозније гледање на ово питање своди утицај Октавија на Кипријана на само један сигуран случај (*De bono patientiae* 3 – Min. Fel. 38.6) и четири друга могућа (v. CARVER 1978, 21 sqq.).

⁴ Помињање Фронтонa у Октавију – и нигде другде у античким текстовима – као извора информација о хришћанима као проблематичној религијској заједници не даје довољно информација да би се са сигурношћу могао извести закључак о томе је ли Фронтон беседио или пак писао против хришћана, као и да ли је његов критички осврт на хришћане био дело за себе или сегмент неког дела. Није такође могуће бити сигуран у којој мери Минуције у Цецилијевој беседи верно преноси Фронтонoве речи. Тај одељак у Октавију ни по чему не одише језиком и стилom карактеристичним за Фронтонoва дела. Одликују га, међутим, изрази и слике карактеристични за дела у којима је тема тзв. тијестовска гозба. О томе BALDWIN 1990.

⁵ E.g. NORDEN 1897, 6.

Сенату.⁶ Година Фронтонове смрти није позната. Најчешће се узима да је овај писац умро око 170, а најкасније се сматра да се то догодило нешто после 176. године.⁷

Основна пак замерка оваквом методу датовања Октавија јесте да, ако је своје дело писао као полемички одговор на Фронтоново иступање против хришћана, Минуције Феликс то уопште није морао учинити за Фронтонова живота. Штавише, могао је то учинити и много касније. Ова замерка полази од сличних примера, на првоме месту Оригеновог оповргавања Келсовог антихришћанског трактата *Ἀληθὴς λόγος*, написаног неколико деценија након настанка овога. Сличан је и ранији пример спис *Κατὰ Ἀπίωνος* Јосифа Флавија, написан крајем I столећа по Хр. као одговор на беседу граматичара Апиона против Јевреја пред царем Калигулом, као и много каснији пример волуминозног дела Кирила Александријског *Κατὰ Τουλιανοῦ*, написаног као одговор на скоро век стару инвективу цара Јулијана *Κατὰ Γαλιλαίων*. Но Минуције је могао поступити и као што ће поступити Пруденције; овај је своју песму *Contra Symmachum* написао одмах по смрти политичара кога у њој напада.

Сложићемо се да је безбедна временска дистанца нешто што би се подразумевало у оваквим случајевима, те да поређење Октавија са Оригеновим делом *Κατὰ Κέλσου* и другим наведеним делима у овоме има смисла. У свему осталом пак – то су сасвим различита дела, укључујући ту и повод и циљ њиховог настанка. Минуцијево дело, наиме, не може се сматрати простом хришћанском репликом на Фронтонову критику хришћанства у којој је, као код Оригена или Кирила, ставку по ставку побијана противничка страна у форми стручног трактата. Октавије је производ уметничке књижевности у који је Фронтон стављен као део инсценације и у њеној функцији. А инсценација Минуцијевог дела таква је да аутор свесно смешта учеснике свога дијалога у време када је било актуелно Фронтоново иступање против хришћана, што би значило док је овај још био жив или одскора покојан.

Треба приметити да су хришћани управо у другој половини II столећа потакли на реакцију три еминентна имена из литерарног и интелектуалног света – реч је о Лукијану, Фронтону и Келсу⁸ – и да то нису учинили тек својим постојањем и својим мисионарским понашањем (јединственим у шароликој религијској ситуацији у Римском царству),

⁶ SCHUBERT 2014, 20.

⁷ Тако сматра BOWERSOCK 1969, 124–126.

⁸ Cf. WILKEN 2003, 68–93.

већ несумњиво и својом литерарном продукцијом, интелектуално изазовном у мери да потакне реакцију такве врсте и одјека. Слично њој неће се потом догодити све до неоплатоничара Порфирија, у другој половини III столећа. Пагански наступ у Октавију рефлектује ове прве осврте паганских писаца на хришћанство и хришћане које одликује недостатак упућености у хришћанске догме и свођење критике хришћана на примитивне гласине. Како је одмицало време, пагани више не улазе у полемику са хришћанством а да претходно не проуче библијске списе, што већ показује Келсово дело (настало око 177), а поготово Порфиријево.

Ово је један од контекстуалних маркера времена у коме је лоцирана радња Октавија, времена које представља такозвани драмски датум Минуцијевог дијалога. А које је временско растојање између овога датума и датума настанка дела, опет не можемо увидети другачије већ полазећи од онога што пише у делу и онога што знамо о литерарним оквирима тако писаног дела. Наиме, независно од тога да ли је описана дискусија у било каквој вези са историјском стварношћу, штавише – начелно одричући потребу за таквом врстом подлоге код једног дела које је израз традиције дијалогског жанра Цицероновог типа – полазећи управо од последњег реченог, од жанровских конвенција, у испитивању времена настанка Октавија неизоставно се морају узети у обзир следеће опсервације.

Цицерон у својим дијалозима у којима се појављује као један од учесника, као што се и у своме делу појављује Минуције, увек је давао реалну хронолошку инсценацију, односно представљао је себе у оним годинама живота које је имао у историјском тренутку у који је смештена радња његовог дијалога. О доследности с којом је тако поступао у својим дијалозима Цицерон је оставио експлицитна сведочанства.⁹ Минуцијев главни узор Цицеронов дијалог О природи богова, у коме је аутор, као и у случају Октавија, један од учесника дискусије, драмски је постављен у време ауторове младости, 77–75. пре Хр, неких тридесетак година пре писања дела (45. пре Хр).¹⁰ Савремени читаоци којима се Цицерон обраћао свакако су очекивали реалност у приказу хронологије. Тако је и првим читаоцима Октавија хронолошки аспект инсценације овога дијалога морао бити дат реално.

⁹ Cf. Cic. *Lael.* 1.3; *Ad Att.* 13.19.4. О томе Ристовић 2019, 38–40.

¹⁰ Овакво датовање писања дијалога и инсценације у њему наводе, без разлике, и старији (e.g. PEASE 1955/1958, 20–22; 25) и новији издавачи / испитивачи овог Цицероновог дела (e.g. LASSANDRO / MICUNCO 2007, 9; 12–13).

Минуције смешта дискусију коју приказује у Октавију у време које је од тренутка када пише удаљено неких тридесетак година унатраг. До ове бројке долази се тако што се узима у обзир да се приказана дискусија догодила у време када је главни учесник у њој, ауторов пријатељ Октавије, био човек у раним зрелим годинама – пошто се у 2.1 помиње да је у том тренутку имао малу децу. Сам Минуције приказан је као његов вршњак или нешто мало млађи. Обојица су приказани и као у томе тренутку професионално остварени људи – адвокати са искуством (cf. 28.3) – што је додатни разлог да им дамо око тридесет година у тренутку у коме је временски лоциран драмски датум дијалога. Минуције пак своје дело пише у одмаклим годинама сећајући се већ преминулог Октавија. Немамо информацију колико је протекло времена од Октавијеве смрти, али с обзиром на то да су Октавије и Минуције генерацијски блиски, оправдано је не налазити велики временски размак. Будући да је просечни век образованих и друштвено позиционираних римских грађана био између педесет пет и седамдесет година,¹¹ очекивано је да је и писац Октавија у тренутку писања свога дела био тих година, то јест био неких тридесет година старији него што је био у тренутку у коме је у делу приказан. Пошто је, како је речено, дискусија приказана у Октавију инсценирана у време у коме је реферисање на Фронтону као критичара хришћанства релевантно, што значи пре 180. године, произлази да је Октавије угледао света најкасније 210-их година.

Који је *terminus post quem* и даље није једноставно рећи (чак и ако сматрамо сигурним да је Минуције написао Октавија тек после Фронтонове смрти). А разлог за то није само тај што за прецизирање овога термина недостаје сазнање о томе када се, у дугом трајању Фронтонове јавне делатности (пре 138– после 176), догодило његово иступање против хришћана. Основни разлог је тај што Октавије показује бројне упадљиве сличности, чак многа подударна места са Тертулијановом апологијом Одбрана (*Apologeticum*),¹² написаном крајем 197. године. Управо ова чињеница јесте оно што чини посебно компликованим датовање Октавија (крај толико сличних случајева непостојања изворних информација о времену живота и рада неког аутора којима обилује историја античке књижевности). Датовање Октавија не може бити решено док се најпре не отклони дилема коју је ова чињеница природно наметнула: је ли

¹¹ E.g. MONTAGU 1994; GRIFFIN 2008. – До овога податка испитивачи долазе утврђивањем статистичког просека година које су имале античке личности о чијој години рођења и смрти постоје поуздани подаци.

¹² Прегледи подударности између двојице писаца варирају у обимности – неки их налазе у већем (e.g. BAYLIS 1928, 277–280), неки у мањем броју (e.g. KRAUSE 1958, 161–162).

Тертулијан користио Октавија или је Минуције Феликс користио *Apologeticum*? У првоме случају Октавије је настао пре 197. године, у другоме после те године.

Полемика око зависности једнога писца од другог и о хронолошком односу између двају дела, у науци је почела пре више од четири столећа и ни до данас није престала. Теза да су оба аутора имала неки заједнички, данас изгубљени извор сада је посвема одбачена.¹³ Мало тога су разјасниле компаративне анализе сегмената текста у којима се два дела преклапају. Многи од тим путем изведених закључака прилично су усиљене конструкције. Такво је, примера ради, указивање на употребу различитих глаголских облика у опису египатских култова у Риму:¹⁴ Тертулијан – налазећи се на временској дистанци у односу на књижевни предлогак којим се служио – користи перфекат,¹⁵ док Минуције – као оригинални стваралац – констатујући актуелну поплаву поменутих култова у Риму сасвим логично употребљава презент.¹⁶

Једно доста давно дато запажање¹⁷ ове врсте које није без тежине јесте указивање на грешку која постоји код Тертулијана а не постоји код Минуција у позивању на римске изворе који говоре о људском пореклу бога Сатурна: писац Октавија се, уз остало, позива на Касијеву Историју,¹⁸ а писац Одбране на Касија Севера.¹⁹ Касије Север је био ретор а не историограф, те је Тертулијан погрешно кад је овога навео као историјски извор. Да је грешка заиста Тертулијанова а не преписивача, потврђује једно место (2.12) из његовог дела *Ad nationes* (Незнабошцима), које је, иначе, нека врста скице за потом написану Одбрану,²⁰ у коме се за исти аргумент упућује на истог Касија Севера. Штавише, аутентичност Минуцијевих речи потврђује њихово цитирање код Лактанција.²¹ Минуције је пишући у свом дијалогу Cassius несумњиво имао на уму добро познатог римског историчара Касија Хемину. Тертулијан пак, очигледно, није знао за Хемину. Како је у време када је писао *Ad nationes*

¹³ Последњи који, чини се, још сасвим не обацује ову могућност јесте VON GEISAU 1968, 989.

¹⁴ Vysoký 1938, 120.

¹⁵ Tert. *Apol.* 6.8: His vos restitutis summam maiestatem contulistis...

¹⁶ Min. Fel. 22.1: Haec enim Aegyptia quondam nunc et sacra Romana sunt.

¹⁷ DENNIS 1929, 185–189.

¹⁸ Min. Fel. 23.9: Saturnum enim, principem huius generis et examinis, omnes scriptores vetustatis Graeci Romanique hominem tradiderunt. scit hoc Nepos et Cassius in historia, et Thallus ac Diodorus hoc loquuntur.

¹⁹ Tert. *Apol.* 10.7: Saturnum itaque, si quantum litterae neque Diodorus Graecus aut Thallus, neque Cassius Severus aut Cornelius Nepos, neque ullus commentator eiusmodi antiquitatum aliud quam hominem promulgaverunt.

²⁰ BARNES 1971, 49; 104–106.

²¹ Lact. *Div. inst.* 1.11.

и *Apologeticum* на гласу био грчки историчар Касије Дион, произлази да је Тертулијан, читајући поменуто место у Октавију и запазивши да је тамо поменути Касије римски писац, покушао да својим читаоцима стави до знања да то није њихов славни савременик Касије Дион тако што је уз Cassius додао *cognomen* чувеног римског писца Касија Севера. Или није знао за кога другог Касија или му је он једини пао на памет док је писао, тек – тако је направио фактичку грешку која би се могла узети за крунски доказ првенства Минуцијевог дијалога.

Супротно мишљење о хронолошком односу између Минуција и Тертулијана често почива на једнако упадљивим детаљима. Једно такво мишљење дотиче се заплета у Октавију, заснованог на исказивању поштовања Сераписовом кипу од стране паганског учесника дијалога (2.4–3.1), па *terminus post quem* фиксира у раздобље након подизања грандиозног Серапеума у Риму у време цара Каракале.²² Међутим, уместо као индиректну хронолошку индицију на фаворизовање култа Сераписа под Каракалом (и уопште у време династије Северâ) овај важан елемент у структури Минуцијевог дела – повод за дискусију која се у њему води – треба видети као израз његове уметничке стратегије; има, наиме, показатеља постојања традиције контрастирања поштовалаца Христа и поштовалаца Сераписа (који је у доба Царства постепено постао универзално соларно божанство) и пре и независно од истакнутог религијског тренда у време Северâ.²³

Датовању Октавија у време Каракалине владавине придружују се трагања за индиректним хронолошким показатељима у Минуцијевом тексту којима је Жан Мари Вермандер (VERMANDER 1974) дошао до најдециднијег од постојећих предлога датовања Октавија – између 215. и 217. године. Од више показатеља на којима је засновао своје мишљење он види да са овим раздобљем коинцидирају и Минуцијеве речи „*ut Parthos signa repetamus, dirarum inprecationes Crassus et meruit et inrisit*” („да бисмо од Парћана натраг враћали војна знамења Крас је исмејао па и заслужио клетве богиња освете”, 7.4) – јер их треба схватити као алузију на Каракалину експедицију против Парћана 215. године.²⁴ Међутим, овакво тумачење наведених речи у Октавију није убедљиво; употреба конјунктива презенте не указује на актуелност – *de facto*, војна знамења која су Парћани запленили Красовој војсци 53. године пре Христа Римљанима враћена су под Августом – већ је у функцији живљег

²² Cf. VON ALBRECHT 1987, 158.

²³ CLARKE 1974, 174–175. Cf. Ристовић 2019, 178.

²⁴ Cf. AXELSON 1941, 22.

и сликовитијег приказа дуге дипломатске борбе која је вођена да се тај проблем реши.²⁵ Но, иако нема везе са датумом настанка Октавија, овако формулисана историјска реминисценција може имати везе са Минуцијевим настојањем да постигне што адекватнију сценску илузију драмског датума свога дијалога те да алудира на један други рат са Парћанима, онај из 161–165. године.²⁶

Још једно место у Октавију (18.5–6) често је потезано на сличан начин – без узимања у обзир драмског датума дијалога и пишчевих књижевноуметничких стандарда: *quando umquam regni societas aut cum fide coepit aut sine cruore discessit* („Јесу ли икада заједничке владавине било с вером почеле било без крви окончане?“). Из ових речи извлечен је закључак да Октавије није могао бити написан у периодима који су били *regni societas cum fide*. Такви су били онај између 161. и 167. године, када су као савладари били на власти Марко Аурелије и Луције Вер, као и они мирних заједничких владавина које су следиле – Марка Аурелија и Комода (176–180), Септимија Севера и Каракале (198–208), те Септимија Севера, Каракале и Гете (209–211). Тако се датум настанка Октавија стављао у време после 212. године – када је Каракала убио свог млађег брата-савладара Гету – или пак пре 161. године, то јест пре свих наведених савладарских периода. Резон је, наиме, да није очекивано да високо образовани и добро информисани Минуције сметне с ума све те мирне и сложене владавине пишући свој дијалог. Овако постављен проблем датовања Октавија опет пренебрегава драмски датум овога дијалога, односно не види да је реторичко питање стављено у уста једноме од његових ликова којим се одриче могућност савладарства без крвавог краја део дијалошке инсценације временски лоциране у прошлости, а не констатација писца у тренутку писања дела. Када се пак то има у виду, онда нам се намеће закључак да је крајњи драмски датум Минуцијевог дијалога 167. година – када се мирно окончало прво од наведених савладарстава, оно Марка Аурелија и Луција Вера. Сходно томе Октавије би морао бити написан најкасније у последњој деценији II столећа. (Томе датовању, видећемо, ићи ће у прилог и други показатељи.) Осим тога, горенаведено тумачење смеће с ума то да је исказ у Октавију на којем почива, типичан пример гномски употребљене тезе античке политичке философије о монархији као оптималном државном уређењу коју Минуције Феликс, као карактеристичан *locus communis*, провербијалног статуса, из инвентара реторике, преузима од свог главног

²⁵ CLARKE 1974, 201–202.

²⁶ Cf. AMATUCCI 1947, 145.

узора, Цицерона (*De off.* 1.8.26).²⁷

Једнако овако показује се странпутицом у датовању Октавија мишљење да Минуцијево дело својим помирљивим тоном, за разлику од Тертулијанове Одбране, одсликава раздобље у коме није било прогона хришћана.²⁸ Ако се ово и прихвати као *argumentum e silentio*, могућност да се искористи за утврђивање датума настанка Минуцијевог дела врло је мала – јер, како је приметио један од најзначајнијих проучавалаца Тертулијана, „у периоду између Трајана и Деција једва да је било цара за кога нема ниједнога сведочанства о прогањању хришћана”.²⁹

С друге стране, један посебан случај хришћанског мучеништва треба имати у виду када се говори о историјском контексту који се даје назрети у Октавију – онај светог Аполонија, који је погубљен у Риму 183. године,³⁰ а по хришћанском предању био сенатор и философ.³¹ Овај Римљанин племенитог порекла и највишег образовања који је прихватио хришћанство и на ислеђивању пред преторијанским префектом и сенатом ово бранио позивајући се и на Сократа,³² савршено се уклапа у Минуцијев идеал хришћанина – који је хеленско-римске културне и интелектуалне традиције интегрисао са хришћанством. Аполонијев случај представља својеврсну прекретницу за хришћанску заједницу у Риму и шире јер јер овај ‘хришћански философ’ био прави и добро позиционирани Римљанин – а не попут двадесетак година старијег Јустина Философа, који се први издавао за ‘хришћанског философа’, оријенталац ниског порекла. Ову важну социокултурну промену у хришћанској заједници можемо видети и када упоредимо драмски датум и датум настанка Октавија. Док је претпостављени драмски датум време у коме су хришћани још инфериорни део друштва – тако их представља паганска страна у дијалогу уз позивање на Фронтонa (5.4; 8.4) – али већ имају и своје интелектуалце – које представља насловни јунак, дотле Минуцијева визија културно-религијског профила хришћанства исказана кроз литерарно-мислилачку концепцију његовог дела – философског дијалога цицеронског типа, жанра са елитним римским педигреом – представља

²⁷ CLARKE 1974, 258–259.

²⁸ VON ALBRECHT 1987, 158.

²⁹ BARNES 1971, 156.

³⁰ SAXER 1984, 1018; 1038.

³¹ Поред информација о томе код Евсевија (*Hist.eccl.* 5.21.2–5) и Јеронима (*De vir. ill.* 42; *Ep.* 70.4) сачувана су (у грчкој и јерменској верзији) и Аполонијева мученичка Акта, од прворазредног значаја за испитивање помака у социјалном и интелектуалном статусу раног хришћанства.

³² *Acta Apollon.* 19; 41. – Аполонијева мученичка Акта поклапају се у аргументацији са неким местима Октавија (e.g. 32.1–3).

показатељ да је Октавије могао настати тек у време или после деловања римског сенатора Аполонија као 'хришћанског философа'.

С овим се може довести у везу и Келсов напад на хришћанство са позиција философије и политичког конзерватизма написан у исто време. Независно од питања директне везе између Келсовог дела против хришћана и Октавија,³³ Минуцијево писање је сасвим реално видети као одраз духовне и интелектуалне климе у којој је интеракција између хришћанства и античке философије, која је почела са Јустином Философом, ушла у нову, још интензивнију фазу, а ту фазу управо репрезентује поменута Аполонијева личност и активност на једној страни и Келсов историјски прекретнички подухват прве систематске философске полемике са хришћанством на другој страни.

За настанак Октавија могло је имати одређену улогу и својеврсно оживљавање критичког духа, мање или више деструктивног у односу према паганској религијској традицији (кореспондентног са њеним хришћанским философским преиспитивањем и побијањем), које у то исто време видимо код таквих нехришћанских (најчешће и отворено антихришћанских) интелектуалаца, философских скептика, какви су били Фаворин, Лукијан и Секст Емпирик.³⁴ Како је Октавије својеврсни хришћански обрачун са философским скептицизмом, како оним из философске традиције академичара тако и оним из актуелне философије неопиронизма,³⁵ а рад поменутих присталица и заговорника скептицизма покрива период од средине II до почетка III stoleћа, Минуције и његово дело по свему припадају другој половини овога stoleћа а не првој половини следећег. Тако интерпретирајући истакнуте чињенице и, наравно, не губећи из вида уклопљивост у утврђени драмски датум дијалога, долазимо до закључка да је у овоме временском раздобљу *terminus post quem* Октавија. Минуцијев дијалог, дакле, написан је нешто после 183. године.

Данас је, међутим, међу експертима преовлађујуће мишљење да је Октавије написан у првој трећини III stoleћа – што значи да се Минуције у писању свога дијалога користио Тертулијаном. Ово мишљење

³³ Тезу о томе поставио је VERMANDER 1971. Неколике подударне формулације, типичне за полемику пагана са хришћанима у сачуваним апологетским текстовима, које постоје између Минуцијевог и Келсовог дела, тешко могу бити доказ директне везе између њих. Оно што повезује Минуција с Келсом јесте изразито еклектички приступ философији (Келс је најеклектичнији од античких критичара хришћанства – HOFFMANN 1987, 29).

³⁴ Cf. BEAULIEU 2002, LXXXVI–XCI.

³⁵ Ристовић 2019, 243–255.

засновано је на аргументацији другачије природе од претходно изнете. Реч је о давно постављеној тези да Тертулијаново првенство доказује његова самосталност као писца и мислиоца, коју је нарочито снажно постулирао Бертил Акселсон (Axelson 1941), а одмеренијим и изоштренијим приступом дефинитивну профилацију дао јој Карл Бекер (Becker 1967). После њихових студија дошло је до неповратног осипања броја заговорника дотада доминантнијег становишта о Минуцијевом првенству.³⁶ Ови испитивачи полазе од става да Минуције представља интелигентног компилатора који се, без икаквих скрупула, користи туђим идејама, па је, отуд, сасвим оправдано претпоставити да је за апологетске одсеке свога списка користио Тертулијана, као што је за философске користио Цицерона и Сенеку.³⁷ Сем тога, Октавије представља неку врсту реакције цицеронјанина Минуција на језичко-стилски 'натурализам' писца Одбране. Минуције, сматрају ови испитивачи, вешто скраћује дугу аргументацију свога афричког извора и износи је пред своју књижевно образовану публику у облику који одговара њеном пробирљивом укусу, без милитантног става, оштрог тона, сирове снаге и бескомпромисног парадоксализма, тако карактеристичних за Тертулијана, покушавајући да своје културне пријатеље добровољно придобије за хришћанство, а не као овај на силу тера у царство Божје.

Без обзира на врло ауторитативно мишљење да не постоје аргументи лингвистичке природе којима би се могло фиксирати време писања Октавија, будући да је ово дело пример изразитог језичког пуризма и класицистичког стилског приступа,³⁸ заступници тезе о Тертулијановом првенству управо језичко-стилски класицизам писца Октавија виде као одлучујући разлог да га хронолошки ставе после Тертулијана. Они притом подразумевају идентичност развоја хришћанске књижевности на грчком и на латинском језику: да су први списи без велике уметничке вредности из угла античке литерарне традиције, те да се, као резултат еволуције, али и реакције на такво стање, јављају списи формално-стилски саображени овој традицији. Минуцијев Октавије таквим начином закључивања посматран је као израз ауторове класицистичке тежње за превазилажењем слабости постојеће хришћанске литерарне

³⁶ Последњи од великих класичара XX столећа који су заговарали првенство Минуција Феликса био је Еторе Параторе (Paratore 1971, VIII–XXIII). Од великих теолога, стручњака за античко хришћанство, последњи који је изричито давао хронолошко првенство Минуцију Феликсу био је Жан Даниелу (Danielou 1978, 8; 173–174). Најскорији пример заступања Минуцијевог првенства у једном академски релевантном делу налазимо у Simonetti / Prinzivalli 2011, 183.

³⁷ Becker 1967, 79–94.

³⁸ Mohrmann 1961, 236, n. 6.

продукције на латинском језику, која би се пак у датоме тренутку сводила на Тертулијанова дела. Међутим, Тертулијанов стил није лош самим тим што је антикласицистички. Компетентни стручњаци за латинску прозу Тертулијана виде као писца који не оличава толико хришћански отпор према класицизму, колико стилске тенденције карактеристичне за своје време (архаизам) и за своју средину („*tumor Africus*“).³⁹

Различити стилски приступи два писца не морају бити показатељ њиховог међусобног односа, па ни хронолошког, као што нису само условљени личним преференцијама, већ исто тако и публиком којој се обраћају и циљем који својим писањем желе да остваре. Минуције је и као човек и као писац био везан за Рим – о чему нам сведоче и само Минуцијево дело (2.1), и двојица главних античких извора о Минуцију, Лактанције и Јероним⁴⁰ – док је Тертулијан био везан за Картагину, и за Африку уопште. Минуције не само да је човек престонице, већ је и човек високог друштва, те нема смисла сматрати да је својим делом реаговао на Тертулијаново писање, с обзиром на то да му су му и окружење и публика били посве други и другачији, као и шире околности у вези са локалном хришћанском заједницом којој је припадао. А у Риму су хришћани у почетку и доста дуго били у најпретежнијем броју хеленофони становници престонице, па су и хришћански списи који су настали у овој заједници и за ову заједницу били на грчком језику (као Хермин Пастир). Минуцијева циљна публика, међутим, била је латинофона римска елита којој је он за духовну храну препоручивао хришћанство, као што је некада Цицерон својим аристократским савременицима препоручивао хеленску философију. То је одредило да, као и пре Минуција у Тацитовом случају, његов жанровски избор буде цицеронски дијалог, што је укључивало и цицеронски манир сценског уобличења (искључиво Римљани као ликови, високи социјални ниво, *otium*) и језичког израза (пуристичка *Latinitas*).⁴¹ Историјски моменат у коме је објављивање једног дела хришћанске књижевности са таквим културолошким програмом могло да има смисла јесте након доласка на чело римске хришћанске заједнице папе Виктора I (око 189 – око 199) који је, као, вероватно, и Минуције, потицао из латинофоне Африке.⁴² Управу хришћанском заједницом у Риму овога папе обележили су с једне стране њена латинизација, а с друге њена интеракција и интеграција с највишим друштвеним слојевима. О

³⁹ E.g. NORDEN 1983, 606–615; MOHRMANN 1961, 235–246.

⁴⁰ Lact. *Div. inst.* 5.1.21; Hieron. *De vir. ill.* 58.

⁴¹ Ристовић 2019, 223–233.

⁴² О питању Минуцијевог афричког порекла – Ристовић 2019, 44–45.

последњем имамо савремена сведочанства Иринеја,⁴³ Тертулијана⁴⁴ и Хиполита.⁴⁵ Минуције дијалог може се, поред личних културолошко-интелектуалних побуда писца, посматрати и као стручна подршка и лични допринос овог образованог и друштвено позиционираног члана римске хришћанске заједнице таквим новим тенденцијама испољеним са њеног врха. Према томе, и ако је свој цицеронски дијалог написао после читања Тертулијанове Одбране, Минуције је то свеједно учинио са протрештичком наменом прохришћанског деловања на римску елиту интелектуалним и литерарним средствима из хеленско-римске традиције, а не да би хришћанима попут Тертулијана давао лекцију о томе шта је добар књижевни укус.

Драмски датум дијалога више него добро пристаје уз предложено датовање настанка Октавија у време папе Виктора I. Имајући у последњој деценији II stoleћа неких шездесетак година Минуције пише о догађају који смешта у време када је имао око тридесет година, у прве године владавине Фронтоног ученика Марка Аурелија (пре мирног краја његовог савладарства са Луцијем Вером). То је време када је, као никада у римској историји међу елитом, каква су и ликови Минуцијевог дијалога, постало друштвено пожељно понашање 'философски начин живота'. Њега су заговарали и стоичари попут цара-философа и хришћани попут Атинагоре (писца хришћанске апологије упућене Марку Аурелију), Аполонија или Минуција.⁴⁶ Таква духовна атмосфера задржаће се и у првим годинама владавине Севера (када настаје и најзначајнији споменик те атмосфере, Филостратов Живот Аполонија из Тијане) тако да у Октавију видимо литерарно-интелектуални рефлекс са почетка епохе Севера онога што је настало у епохи Антонина.

Овакво датовање оснажује и запажање⁴⁷ да се Минуције, као и ликови његовог дијалога, Октавије и Цецилије, није могао обратити у хришћанство после 202. године, будући да је те године цар Септимије Север едиктом забранио обраћење римских грађана у јудаизам и хришћанство.⁴⁸ Ако би се овоме податку дао кредибилитет (јер потиче из Царске повести, коју стручњаци не узимају за особито поуздан извор), 202. година била би не само крајња временска тачка за драмски датум Октавија, него и за објављивање овог дела – јер таква промена околности неповољна по

⁴³ *Iren. Adv. haer.* 4.30.1.

⁴⁴ *Tert. Ad Scap.* 4.5–6.

⁴⁵ *Hipp. Philos.* 9.12.

⁴⁶ Ристовић 2019, 41–42; 213–222.

⁴⁷ *Broschius* 1994, 265.

⁴⁸ *SHA, Sev.* 17.1.

основну идеју Минуцијевог дијалога – да образоване Римљане обрати у хришћанство – свакако би за неко време била препрека томе.

Изнети увиди чине датовање Октавија већ сасвим опипљивим – реч је о последњој деценији II столећа – али проблем првенства не постаје мањи, него бива још интригантнији – пошто видимо да је Минуцијев дијалог настао у времену врло блиском Тертулијановим литерарним првенцима из 197. године, а да не можемо утврдити је ли то било пре или после ових. Са овом безизлазном ситуацијом биће да се суочио већ први историчар хришћанске књижевности на латинском језику, Јероним. Наиме, он је у својим списковима латинских хришћанских писаца⁴⁹ на прво место увек стављао Тертулијана, а Минуција час иза њега,⁵⁰ час на треће место, после Кипријана. Такав редослед у овим списковима доводи у сумњу да су направљени по хронолошком критеријуму и сугерише да је Јероним, у недостатку изворних информација о времену у коме је Минуције живео и писао, посегао за принципом који је, видели смо, превагнуо код модерних испитивача при решавању проблема првенства у хришћанској књижевности на латинском језику – истицању Тертулијанове литерарне и теолошке самосвојности, упечатљивости и плодности. Јерониму се, изгледа, Тертулијанов списатељски рад својом импресиивношћу, ингениозношћу и постхумним утицајем наметнуо као први кога треба споменути у излагању повести о почецима хришћанске књиге на латинском језику.

Занимљиво је, међутим, да сличности између Минуцијевог Октавија и Тертулијанове Одбране нису запазили ни Лактанције ни Јероним. Или јесу, али су то прећутали? Да ли су то прећутали јер су на просто сматрали да је сâм Тертулијан рекао да је читао и користио Минуцијевог Октавија када је на почетку свога списа *De testimonio animae* написао:

Nonnulli quidem, quibus de pristina litteratura et curiositatis labor et memoriae tenor perseueravit, ad eum modum opuscula penes nos condiderunt commemorantes et contestificantes in singula rationem et originem et traditionem et sententiarum argumenta, per quae recognosci possit nihil nos aut nouum aut portentosum suscepisse, de quo non etiam communes et publicae litterae ad suffragium nobis patrocinentur...⁵¹

Има неких који, пошто нису престали са трудом да истражују стару

⁴⁹ Hieron. *Ep.* 70.5.

⁵⁰ Hieron. *Ep.* 49.13; *Comm. in Is pr.* 8, praef.

⁵¹ Tert. *De test. an.* 1.2.

литературу и да је добро познају, објавише невелике списе такве врсте у нас, списе у којима подробно подсећају и потврђују каква је природа, порекло, предање и аргументи схватања која се налазе у овој [литератури], из чега се може видети да ми [хришћани] нисмо предузели ништа нити ново, нити чудовишно, ништа за шта не можемо да се ослонимо на подршку општепризнатих и свима знаних текстова...⁵²

Ако је ове речи Тертулијан написао само годину дана након своје Одбране (што је данас усвојено датовање трактата *De testimonio apostolice*)⁵³ и ако је у њима имао у виду латинске хришћанске писце, на кога би другог међу њима тако добро упућеног у античку књигу на овоме месту алудирао него на Минуција Феликса? Који би други латински хришћански спис малог обима, писан по моделу античке књижевности и посвећен доказивању повезаности хришћанства са схватањима која се у њој налазе, могао стајати иза ових речи ако не Октавије?

Старији испитивачи били су спремни да у овим Тертулијановим речима виде Минуција и његовог Октавија.⁵⁴ Новији испитивачи пак траже додатне потврде. Тако заступници Тертулијановог првенства воле да поставе питање: да се Тертулијан служио Минуцијем, зар би се користио његовим речима без икакве назнаке о томе? И одмах додају: то није својствено Тертулијану, који је волео да цитира друге ауторе увек то назначујући.⁵⁵ Но последње речено само је делимично тачно; одавно је показано да Тертулијан зна и да екстензивно користи изворе а да их не именује.⁵⁶ То су пре свега различити хришћански списи – какав је и Минуцијев Октавије. Штавише, на горе постављено питање може се поставити и контрапитање: зашто би се Тертулијан уопште и позивао на ауторитет једног хришћанског писца у апологији упућеној паганским властима? То не видимо ни код других апологета, ни ранијих ни каснијих, ни грчких ни латинских – јер нема смисла.

О неприхватљивости дисквалификујућег полазишног става заговорника ове тезе – о Минуцију као 'неоригиналном' писцу – подробно је писано у мојој студији посвећеној Октавију као уметнички успелом остварењу дијалогског жанра (Ристовић 2019), па нема потребе да их овде понављам. Потребно је, ипак, изнети једну додатну примедбу на ову

⁵² Прев. Н. Р.

⁵³ BARNES 1971, 55.

⁵⁴ E.g. BINDLEY 1914, 13; 16, n. 1.

⁵⁵ Тако још MONCEAUX 1901, 477–478.

⁵⁶ BAYLIS 1928, 320–326.

тезу. Проблем у приступу питању односа између Минуција Феликса и Тертулијана представља и селективна примена заговаране методологије. Наиме, једно од полазишта за изјашњавање у прилог Минуцијевом хронилошком претхођењу Кипријану гласи: много је вероватније да је плодан аутор бројних и обимних дела – какав је био Кипријан – позајмио нешто из неког извора маленог по обиму – какав је Минуцијева Октавије – показујући то местимице на видљив начин, него да је сет обимних дела пренет, приметно, у кондензованом облику, у неки невелики спис. Када се пак пореди Минуцијево дело са Тертулијановом Одбраном поступа се *vice versa*. Изнето резоновање и може се и не мора се узети у обзир, али би при решавању питања датовања Октавија требало бити доследан у његовој примени. А ако га доследно применимо, онда бисмо морали извући закључак да је једно, по апологетској аргументацији, тако некомплетно дело као што је Октавије пре могло бити предложак који је, уз сијасет других предложака, Тертулијан разрадио у својој апологији.⁵⁷ С тим у вези ваља узети у обзир и запажање да Октавије има мање додирних тачака са раније писаним Тертулијановим списом *Ad nationes*, него са оним писаним касније и много елабориранијим, *Apologeticum*, што би могло да значи да је Тертулијану Октавије привукао већу пажњу док је радио на елаборацији другог списка.⁵⁸

Питање да ли је Тертулијанова Одбрана послужила као извор Октавију или супротно томе, писац ових редова оставља као *vexata quaestio*, то јест као и даље отворено питање,⁵⁹ уз неколике напомене којима се, базирајући датовање Октавија на драмском датуму овог дијалога, освежава актуелност тезе о првенству Минуција Феликса.

Прво, имајући у виду показане хронолошке импликације драмског датума овога дијалога, јасно је да животна акција Минуција Феликса свакако пада у период пре почетка Тертулијанове списатељске делатности (197. године). Истакавши то у први план не можемо а да се не запитамо: зар није природније да млади писац-почетник⁶⁰ (Тертулијан) посегне за списом писца на заласку живота (Октавијем Минуција Феликса) него ли обратно?

Опет, ако све друго оставимо по страни и као једини оријентир имамо драмски датум дијалога, како објаснити везе које су примећене

⁵⁷ MATTHIASSEN 2014, 188.

⁵⁸ SAGE 1975, 53.

⁵⁹ Тако, уз исту спремност да првенство дају Минуцију, од скоријих испитивача мисле PRICE 1999 и MATTHIASSEN 2014.

⁶⁰ Тертулијанов животни век пада у године између 150–160. и 225–240. – v. BARNES 1971, 57.

између Минуцијевог дијалога и неких од позних Тертулијанових дела?⁶¹ Фокусираност испитивача на компарацију Октавија са Одбраном, па и са Незнабошцима, оставио је у сенци такође уочене сличности између неких места у Минуцијевом дијалогу и у Тертулијановим делима *Adversus Praxean*, *De corona*, *De testimonio animae* и *De resurrectione*, од којих нека нису била написана пре наведеног претпостављеног крајњег датума настанка Октавија (210-их година).⁶² Ако је Минуције познавао целокупан Тертулијанов опус, онда је своје дело писао после краја Тертулијанове списатељске делатности (најраније 225. године). Колико је година морао тада имати, узмајући у обзир драмски датум Октавија (у коме је Минуције представљен као тридесетогодишњак)? Нећу инсистирати на драмском датуму дијалога који ми се чини да је понајмање у колизији са изнетим текстуалним и контекстуалним маркерима (нешто пре мирног краја савладарства Марка Аурелија и Луција Вера, 167. године) и определићу се за најкаснији сувисли драмски датум дијалога – у време Фронтонове смрти, најкасније нешто после 176. године – Октавије би у том случају био написан када му је аутор био дубоко у осамдесетим годинама живота. Не треба наглашавати да такво датовање тешко може бити прихваћено без много оградe.

Како онда објаснити толике паралеле између Тертулијановог корпуса и Октавија? Једино објашњење јесте то да је Тертулијанова веза са Октавијем у основи иста као што је касније била Кипријанова: опетовани утицај Минуцијевог дела.

Тако, када нам драмски датум дијалога служи као полазни репер у датовању Октавија, исправно је увиђање – како то признају и неки испитивачи који су прихватили супротно становиште⁶³ – да је и даље легитимно претпоставити могућност првенства Минуција Феликса у историји хришћанске књижевности на латинском језику. Много тога, видели смо, сугерише да је Октавије написан у истој, последњој деценији II столећа, када је Тертулијан започео свој списатељски рад, али нешто пре настанка његових књижевних првенаца, то јест пре 197. године. Овакав закључак нимало не умањује Тертулијанову револуционарну улогу за хришћанску књижевност на латинском језику. Временска блискост између њега и Минуција Феликса – толика да су Октавије и Тертулијанови

⁶¹ Податке о овим налазима даје SCHUBERT 2014, 24. Реминисценције на Октавија у Тертулијановим делима мимо Одбране показао је већ BAULIS 1928, 259–263.

⁶² Датирање ових Тертулијанових дела није сигурно, а за оријентацију имамо у виду предлог хронологије Тертулијановог опуса који даје BARNES 1971, 55.

⁶³ E.g. POWELL 2007, 179.

први списи, *Ad nationes* и *Apologeticum*, настали готово напореда – чине их још једним зачетничким паром у римској историји: као што на почетку римске државе стоје двојица браће-близанаца, Ромул и Рем, и као што на почетку римског хришћанства стоје двојица апостола, Петар и Павле, тако и на почетку хришћанске књижевности на латинском језику стоје, равноправно, двојица аутора – Минуције Феликс и Тертулијан.

Литература

- AMATUCCI 1947 = Aurelio G. Amatucci, *La letteratura di Roma imperiale*, Bologna: Cappelli.
- AXELSON 1941 = Bertil Axelson, *Das Prioritätsproblem Tertullian – Minucius Felix*, Lund: C. W. K. Gleerup.
- BALDWIN 1990 = Barry Baldwin, "Fronto on the Christians", *Illinois Classical Studies* 15/1, 177–181.
- BARNES 1971 = Timothy David Barnes, *Tertullian: A Historical and Literary Study*, Oxford: Clarendon Press.
- BAYLIS 1928 = Harry James Baylis, *Minucius Felix and His Place among the Early Fathers of the Latin Church*, London: Society for Promoting Christian Knowledge.
- BEAUJEU 32002 = *Minucius Felix, Octavius*, Texte établi et traduit par Jean Beaujeu, Paris: Les belles lettres.
- BECKER 1967 = Carl Becker, *Der ‚Octavius‘ des Minucius Felix : Heidnische Philosophie und frühchristliche Apologetik*, München: Bayerische Akademie der Wissenschaften.
- BINDLEY 1914 = *Tertullian, On the Testimony of the Soul and On the "Prescription" of Heretics*, Translated into English by T. Herbert Bindley, London: Society for Promoting Christian Knowledge / New York: E. S. Gorham.
- BOWERSOCK = 1969, G. W. Bowersock, *Greek Sophists in the Roman Empire*, Oxford: Clarendon Press.
- BROSCIUS 1994 = Miecislaus Broscius, „Quo tempore Minucii 'Octavius' conscriptus sit", *Eos: Commentarii societatis philologiae Polonorum* 82, 265.
- CARVER 1978 = G. L. Carver, "Minucius Felix and Cyprian: The Question of Priority", *Transactions of the American Philological Association* 108, 21–34.

- CLARKE 1974 = *The Octavius of Marcus Minucius Felix*, translated and annotated by G. W. Clarke, Ancient Christian Writers, No. 39, New York, N. Y. / Ramsey, N. J: Newman Press.
- DANIÉLOU 1978 = Jean Daniélou, *Les origines du christianisme latine* (Histoire des doctrines chrétiennes avant Nicée III), Paris: Cerf.
- DENNIS 1929 = Holmes V. M. Dennis 3d., "The Date of the *Octavius*", *American Journal of Philology* 50, 185–193.
- GRIFFIN 2008 = J. P. Griffin, "Changing life expectancy throughout the history", *Journal of the Royal Society of Medicine* 101/12, 577.
- HOFFMANN 1987 = *Celsus, On the True Doctrine: A Discourse Against the Christians*, Translated with the General Introduction by R. Joseph Hoffmann, New York / Oxford: Oxford University Press.
- KRAUSE 1958 – Wilhelm Krause, *Die Stellung der frühchristlichen Autoren zur heidnischen Literatur*, Wien: Herder.
- LASSANDRO / MICUNCO 2007 = *Opere politiche e filosofiche di M. Tullio Cicerone*, Volume terzo: *De natura deorum, De senectute, De amicitia*, a cura di Domenico Lassandro e Giuseppe Micunco, Torino: Unione tipografica.
- MATHIASSEN 2014 = Svend Erik Mathiasen, "Minucius Felix, Octavius", In *Defence of Christianity: Early Christian Apologists* (Early Christianity in the Context of Antiquity 15), eds. Jakob Engberg / Anders-Christian Jacobsen / Jörg Ulrich, Frankfurt am Main / Bern / Bruxelles / New York / Oxford / Warszawa / Wien: Peter Lang, 185–198.
- MOHRMANN 1961 = Christine Mohrmann, *Études sur le latin des chrétiens*, Tome II: *Latin chrétien et médiéval*, Roma: Edizioni di storia e letteratura.
- MONCEAUX 1901 = Paul Monceaux, *Histoire littéraire de l'Afrique chrétienne depuis les origines jusqu'à l'invasion arabe*, Tome premier: *Tertullien et les origines*, Paris: Ernest Leroux.
- MONTAGU 1994 = J. D. Montagu, "Length of life in the ancient world: a controlled study", *Journal of the Royal Society of Medicine* 87/1, 25–26.
- NORDEN 1897 = Eduard Norden, *De Minucii Felicis aetate et genere dicendi*, Wissenschaftliche Beilage zum Vorlesungsverzeichniss der Universität Greifswald, Ostern 1897, Greifswald: F. W. Kunike.
- NORDEN 1983 = Eduard Norden, *Die antike Kunstprosa vom VI. Jh. v. Chr. bis in die Zeit der Renaissance*, I–II, Stuttgart: B. G. Teubner.

- PARATORE 1971 = Minucio Felice, *Ottavio*, a cura di Ettore Paratore, Bari: Laterza.
- PEASE 1958 = M. Tulli Ciceronis *De Natura Deorum Libri III*, edited by Arthur Stanley Pease Cambridge Massachusetts: Harvard University Press, 1958 [Liber Primus] / 1958 [Libri Secundus et Tertius].
- POWELL 2007 = Jonathan Powell, "Unfair to Caecilius? : Ciceronian dialogue technique in Minucius Felix", *Severan culture*, eds. Simon Swain / Stephen Harrison / Jaś Elsner, Cambridge: Cambridge University Press, 177–189.
- PRICE 1999 = Simon Price, "Latin Christian Apologetics: Minucius Felix, Tertullian, and Cyprian", *Apologetics in the Roman Empire: Pagans, Jews, and Christians*, ed. by Mark Edwards / Martin Goodman / Simon Price / Christopher Rowland, Oxford: Oxford University Press, 105–129.
- РИСТОВИЋ 2019 = Ненад Ристовић, Античка књига и рано хришћанство у дијалогу: Октавије Минуција Феликса, Нови Сад: Матица српска.
- SAGE 1975 = Michael M. Sage, *Cyprian* (Patristic Monograph Series 1), Cambridge, Mass.: Philadelphia Patristic Foundation.
- SAXER 1984 = Victor Saxer, «L'Apologie au Sénat du martyr romaine Apollonius», *Mélanges de l'École française de Rome: Antiquité* 96/2, 1017–1038.
- SCHUBERT 2014 = *Minucius Felix, ›Octavius‹* (Kommentar zu frühchristlichen Apologeten 12), übersetzt und erklärt von Christoph Schubert, Freiburg / Basel / Wien: Herder.
- SIMONETTI / PRINZIVALLI 2011 = Manlio Simonetti / Emanuela Prinzivalli, *Storia della letteratura cristiana antica*, Bologna: Edizioni Dehoniane Bologna.
- VERMANDER 1971 = Jean-Marie Vermander, «Celse, source et adversaire de Minucius Felix», *Revue d'études augustiennes et patristiques* 17/1–2, 13–26.
- VERMANDER 1974 = Jean-Marie Vermander, «L'Octavius de Minucius Felix, le règne de Caracalla et le pontificat du pape Calixte», *Revue d'études augustiennes et patristiques* 20/3–4, 225–233.
- VON ALBRECHT 1987 = Michael von Albrecht, "M. Minucius Felix as a Christian Humanist", *Illinois Classical Studies* 12/1, 157–168.
- VON GEISAU 1968 = Hans von Geisau, „M. Minucius Felix“, *Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, Suppl. XI, Stuttgart: J. B. Metzler, 952–1002; 1365–1378.
- VON HARNACK 1904 = Adolf von Harnack, *Die Chronologie der altchristlichen Literatur von Irenaeus bis Eusebius*, I–II, Leipzig: J. C. Hinrich.

Ненад Ристовић

VYSOKÝ 1938 = Zdeněk K. Vysoký, „Stav novějšího bádání o časovém pořadí Tertullianových spisů apologetických a Minuciova Oktavia“, *Listy filologické* 26, 110–123.

WILKEN 2003 = Robert Louis Wilken, *The Christians as the Romans Saw Them*, New Haven / London: Yale University Press.